

CRNJANSKI I KRLEŽA KAO ANTIPODI, PISCI I RAT

UVOD, TEZE

Prva teza, odnosno problem, odnosi se na pisce kao javne djelatnike, kao intelektualce u posebnom odnosu prema stvarnosti, pa i prema ideologiji, jer su u pravilu ograničeni svojom poetikom, svojevrsnom ideologijom svoje poetike, ali ne manje i jezikom, kreativnim potencijalom jezika koji pisca često odvede u suprotan tabor ideologije, budući da se književna jezična postava, kako smo u međuvremenu spoznali, teško može „kontrolirati” ideološkim sredstvima. Kao što je poznato, kada je riječ o Crnjanskom, njegove odluke treba pratiti na pozadini tzv. sloma modernizma krajem dvadesetih godina, a kada je riječ o Miroslavu Krleži, njegove odluke u vezi ideologije i književnosti, pa onda i odnosa prema konstelaciji političkih prilika u Europi tridesetih godina, treba tražiti u poznatom sukobu na književnoj ljevici. Razlika između Crnjanskog i Krleže je u tome što je svojim odlukama Crnjanski išao prema žurnalizmu, pa i nepromišljenom političkom angažmanu u neskladu sa svojim ranim djelom, dok je Krleža tridesetih godina napisao možda svoja najbolja djela: *Balade*, *Povratak Filipa Latinovicza*, *Na rubu pameti*, kao i svoju ponajbolju književnu i političku esejistiku.

Druga teza, koja se može doživjeti kao polemička prema Miloševićевой knjizi *Andrić i Krleža kao antipodi*, premda to zapravo nije, sugerira istraživanje djela i

djelovanja Miloša Crnjanskog i Miroslava Krležu kao potragu za istinskim nasuprotnim poetičkim tendencijama ishodišno modernističkih, avangardnih pisaca, kojima je poetička nasuprotnost, posebnost, individualnost zapravo upisana u širu književnu i umjetničku poetiku razdoblja, od avangarde, točnije od ekspresionizma, do obnove modernizma pedesetih godina. Međutim, ne radi se samo o tome, riječ je ovdje o različitim književnim talentima, intelektualno-nasuprotnim temperamentima – Krleži koji je više tradicionalno narativni i dramski pisac, bez obzira na to što ima zavidan pjesnički opus, i Crnjanski – čija je prava književna priroda u lirskom, u melankoličnom dosizanju vrijednosti užeknjiževnoga, lirskoga, ne samo u poeziji nego prije svega u ranim prozama, a posebno u *Dnevniku o Čarnojeviću* i *Seobama*, ali i u putopisima, pa i u onim novinskim napisima koji su Crnjanskoga afirmirali kao pisca koji je izdao svoje mladenačke sumatraističke, kozmičke i pacifističke ideale, u korist slavljenja rata i pripremanja nacije na rat i ratne okolnosti. Poznata je u tom smislu i mala polemika Krležu s Crnjanskim u kojoj hrvatski pisac novinaru lista *Vreme* i povremenom uglednom suradniku *Politike* izravno predbacuje da Crnjanski novinar vrijeda samog sebe kao sugestivnog pjesnika. Međutim, ovdje sam tendenciozno sklon i u tim „ratničkim“ novinskim tekstovima Crnjanskog vidjeti zrno lirske distance koja omogućava čitanje autorove poruke i između redaka. Pogotovo ako se poznaje književni, ironijski, proturatni kapital koji Crnjanski, uostalom slično kao i Krležu, iznosi iz Prvog svjetskog rata.

Ilustrirajmo odmah to s dva primjera:

(1) *Što se tiče idealne strane ovog pitanja, smešno je da Evropa zaboravlja ono, što je nekada toliko glorifikovala: pravo naroda, da se opredeli kuda hoće. Pravo pocepanih delova jednog istog naroda, da se sjedine. Skoro svi narodi u bivšoj Austriji glorifikovali su ovo pravo. Zar se može to zabraniti jedino Nemcima? Nema sumnje u detaljima, austrijsko pitanje još krije izvesnih teškoća i staće mnogo papira i mastila. Krvi ne, ističu u Hitlerovoj okolini, i to je njegova zasluga.*

(2) *Nemačka, Hitler, za sve Nemce danas znače pre svega jednu groznicu nadanja i divljenja. Politika se ne sastoji uvek iz realnosti i računa. Nego i iz zanosa. Berlin, večeras, na kraju jednog sunčanog i prolećnog dana mirno se skuplja oko novinskih kioska. (...) Da strana štampa, a bogami i diplomatija, nije žmurila, nego da je oči otvarala, danas ovo što se događa ne bi bilo senzacija.¹*

Osim što nalazimo neugodne podudarnosti s pravom „pocepanih delova jednog istog naroda“ da se ujedine, što smo na žalost u strahu slušali i krajem prošloga stoljeća, a slična je i nedovoljna budnost stranoga tiska i diplomacije, ovdje je

¹ Crnjanski 2008: 281-282.

zanimljivo isticanje da u slučaju pripojenja Austrije Njemačkoj *krvi neće biti*, kao i naglašavanje da je to Hitlerova zasluga, što oboje zapravo nagoviješta da će u svim ostalim slučajevima krvi biti, i da će to biti nesumnjivo njegova „zasluga”. Slične je intonacije i očekivanje njemačke javnosti da u „austrijskom pitanju” Hitleru nije potrebna sila, kao što sila nije bila potrebna ni pri preuzimanju vlasti u Berlinu, Austrija će „sva da se hitlerizira – činovništvo, opštine, policija i vojska”, ukratko – ona će postati „fantastično nemačka”. Sva ta pretjerivanja u stilu moraju navoditi na pomisao da je Crnjanski, prilikom posjete novog šefa austrijske vlade Arthura Seyss-Inquarta Njemačkoj, nakon koje je samo dan kasnije „dinamika nacionalso-cijalizma” omogućila Hitleru vladanje Austrijom, na razvoj događaja gledao s izvjesnom zebnjom. U ozbiljnijem tonu, Crnjanski pak želi upozoriti na tu „dinamiku” kao jedan od glavnih faktora tadašnje evropske politike.

I treća teza, zapravo treće polje istraživanja, mnogo šire od mogućnosti da se ono do kraja istraži, odnosi se na odjeke rata (ili ratova), njegove prezentacije u književnim tekstovima Crnjanskog i Krleže, posebno s obzirom na ovdje zadano vremensko razdoblje Drugog svjetskog rata, budući da je uglavnom posredno. Oba pisca, tako različite političke sudbine (ovdje bih postavio pitanje proizlazi li ona iz karaktera talenta, poetike – ili je obratno, pomaže li ili odmaže određena politička orijentacija piscu u pisanju, afirmaciji i plasiranju svoga djela?), svoje drugo iskustvo s ratnim vremenima u novim književnim tekstovima izražavaju više u epohalnim povijesnim projekcijama, a manje kao neposredna svjedočenja. Krležini poslijeratni tekstovi prije su neko distancirano sabiranje iskustava, u romanu *Zastave* ili u drami *Aretej*, s projekcijom pesimistične vizije povijesti i čovječanstva, dok Crnjanski *Lamentom nad Beogradom*, *Drugom knjigom Seoba*, a posebno *Romanom o Londonu* „zaključuje” svoj opus, afirmirajući se iznova kao pisac individualne sudbine unutar kolektiva, *naciona* trajno obilježena ratom, ratovima i ratnim iskustvima.

Prije nego što nastavim, treba reći da bi bilo dobro temeljito istražiti *šutnju*, funkciju književne šutnje ili dnevničkoga zapisivanja Crnjanskoga i Krleže, kao i Ive Andrića, u neposredno ratnim godinama. Nešto je o tome već pisano u prošlom zborniku *Desničinih susreta*,² ali prilika je da se vidi kako su konkretno oba pisca provela rat, ne toliko biografski koliko unutarnjom, književnom biografijom. Bojim se da u Crnjanskoga i nemamo puno tekstualnih potvrda, njegova književna šutnja bila je ranija i temeljitija, a odustajanje od književnosti mnogo teže i bolnije.

² Usp. tekstove Snježane Banović i Bojana Đorđevića, *Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011.* Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: Filozofski fakultet u Zagrebu – Plejada, 2012.

ANDRIĆ I DVOJICA ANTIPODA, BIOGRAFSKI I POETIČKI ASPEKTI

Poseban je slučaj, dakako, u atipodnom suočavanju Crnjanskoga i Krleže, jedini južnoslavenski, domaći nobelovac Ivo Andrić, kojega je nemoguće u konstrukciji ovoga istraživanja ostaviti po strani, već i zbog uvriježene antipodne korelacije Andrić–Krleža; slučaj je utoliko zanimljiviji što je ratno doba bilo Andrićevo najproduktivnije razdoblje, premda nakon bombardiranja Beograda i povratka u zemlju jedva da je javno djelovao.

Pojednostavljeno rečeno, o Ivi Andriću i njegovu diplomatskom djelovanju kao poslanika u Berlinu štošta je poznato, ali je za našu temu bitno da je rat odlučio igrom slučaja ili svojevajno – provesti u Beogradu: nakon šestogodišnjega, trećeg boravka u Beogradu, na samom početku 1939. godine Andrić postaje članom Rotari kluba, izabran je za redovnog člana Srpske kraljevske akademije, ali je zbog izbivanja iz zemlje i zbog rata pristupnu besjedu održao tek 1946. godine – predavanjem *O Vuku kao piscu*; iste godine, u prijevodu poznatoga slaviste Aloisa Schmausa, objavljena je njegova zbirka pripovijedaka. Ukazom namjesnika od 28. ožujka 1939. godine Andrić je imenovan za opunomoćenika ministra i izvanrednog poslanika druge položajne grupe drugog stupnja Kraljevskog poslanstva u Berlinu: 19. travnja već je na primanju kod Hitlera, da bi se pune dvije godine kasnije, 1. lipnja 1941. godine, s grupom diplomata vratio u Beograd; pri čemu su kontradiktorne ocjene njegove uloge u pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu, ali zato lako možemo zamisliti kako se mogao osjećati kao predstavnik zemlje u Njemačkoj koja je brutalno napadnuta 6. travnja iste godine.³

Ono što će karakterizirati Andrićeve prve poratne godine, uz objavljivanje i nagrađivanje romana *Travnička hronika* i *Na Drini ćuprija*, koji će ga kasnije proslaviti, zapravo je njegovo koliko oprezno toliko i otvoreno približavanje novim političkim okolnostima, socijalizmu i federativnom ustrojstvu zemlje (prihvata putovanja u Sovjetski Savez, živi nekoliko mjeseci u Sarajevu, gdje objavljuje roman *Gospođica*, ali postaje i poslanik u skupštinama Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, a već 1946. izabran je za predsjedika Saveza književnika Jugoslavije itd.). S obzirom na zaključnu godinu promatranog razdoblja, zanimljivo je da Matica hrvatska u Zagrebu izdaje dva izdanja Andrićevih pripovijedaka, jedno kroatizirano rukom Stanislava Šimića i objavljeno s puno pogrešaka 1947. te drugo vraćeno u Andrićev jezik i ispravljeno godinu dana kasnije, dok iste godine izlaze *Nove pripovetke* nastale u tom neposredno poratnom vremenu.⁴ Ukratko, novom dobu Andrić ne

³ Đukić Perišić, 2012: 352-366.

⁴ Isto, 432, 445-446.

donosi samo četiri kapitalna svoja djela, nego i otvorenu spremnost na suradnju; niti bi suradnja bez djela bila toliko važna niti bi djela bez suradnje bila tako brzo prihvaćena, pa se može reći da je relacija Andrića i novoga režima bila obostrano korisna, do svojevrzne sumjerljivosti u danima njihove najveće slave. Ivo Andrić postupno, kako je to uvjerljivo pokazao Robert Hodel, svojom uravnoteženosti prema nacionalnim pitanjima, pozitivnim vrednovanjem kolektivnoga i svojim deduktivno-auktorijalnim stilom postaje prihvatljiv državni pisac i središnje „mjesto pamćenja” bivše Jugoslavije.⁵

Za razliku od Andrića, Miloš Crnjanski upravo je pred rat završio svoje berlinsko razdoblje, dvogodišnji boravak u ambasadi kao dopisnik za tisak, i počinju njegove relativno sretnije tri „rimske godine”, gdje radi isti posao pri Kraljevskom poslanstvu. Iza njega su teške kontroverze oko pokretanja i uređivanja časopisa *Ideje* i angažirano pisanje u listu *Vreme*, povremeno s respektom spram nacionalsocijalizma, što će ga sve dovesti do stanja u kojemu gotovo ne stvara književnost i sve se više zapliće u ideologiju. Iz toga je razdoblja i već spomenuta kratka polemika Krleže i Crnjanskog, u kojoj Krleža izrijeком ističe da je „njegova današnja pobuna protiv sebe sama napor jalov i uzaludan”, odnosno da „današnji novinar Crnjanski vrijeđa pjesnika Crnjanskog” te da se u pitanjima odnosa pisaca i rata, točnije militarizma, Crnjanski ne snalazi već prilično dugo:

Dok se kretao po crti svojih slobodnih inspiracija, on je govorio često vrlo mutno, ali sugestivno. Govorio je nadareno i neposredno, davao je signale, osjećalo se da u njegovim riječima plove slike kao lađe na sretnome vjetru i da imaju talenta u jedrima. Danas su to „ideologije” kojima se autor *Lirike Itake* nezgrapno igra, kao sa papirnatim zmajevima.⁶

Dakako, Crnjanski mu nije ostao dužan; u svojem članku *Miroslav Krleža kao pacifist* optužuje Krležu da je pravi militarist, jer se školovao za oficira, ali i zato što zapravo nije bio u ratu:

Što se tiče lično g. Krleže – a ceo njegov pamfletić protiv mene je ličan – ja mislim da on o „učješću u bitki” govori i zato tako što on u njenom magnetnom polju nije bio. Po prirodi svojoj već hladan (on se ne bi žrtvovao ni za marksizam), on je o ratu stekao i zato tako ogavnu impresiju, što su njegovi pojmovi o ratu postali u onoj kužnoj atmosferi kasarne i pozadine u kojoj je dugo bio i gdje je cinizam, korupcija, sadizam i kukavičluk ljudi cvetao i bujao visoko u tipovima one soldateske koju g. Krleža iz svoga života dobro zna i opisuje skoro magistralno.⁷

⁵ Hodel, 2009: 125-142.

⁶ Popović, 1980: 162-163.

⁷ Isto, 164-165.

Obojica autora svjesni vrijednosti svoje (i onoga drugoga) ranije ratne književnosti, što ne propuštaju istaknuti međusobnim suzdržanim pohvalama, polemiku povodom Crnjanskijeva članka *Oklevetani rat* ne nastavljaju, ali je postalo jasno da su ideološki na potpuno različitim pozicijama. Crnjanski će, možda pred crnom slutnjom novog ratnog požara, intuitivno pokušati i sebe i druge pripremiti za nove borbe, jer svi oni koji su bili u ratu i ležali među mrtvima znaju „da je rat veličanstven i da nema višeg momenta, nikada ga nije bilo u ljudskom životu, od učešća svesnog u bitki”.⁸ Sličnu je impresiju Crnjanski ponovio prilikom posjete ratištu u Španjolskoj, prisjećajući se tamo svoga osobnog ratnog uzbuđenja i iskustva. Pa ipak, i danas mislim da je to bio dio retorike pisca koji se kao novinar obraća širem, na ratnim slavama odgojenom općinstvu, a da kao pisac zna od prilike do prilike stvoriti distancu i prema vlastitim zabludama i prema očiglednim ideološkim aberacijama, odnosno isključivim ideološkim svrstavanjima.

Međutim, u Italiji, posebno od 1939. godine obilježene smrću majke Marije, koju oplakuje zanimanjem za majke umjetnika i filozofa, život stranog novinara postaje sve ograničeniji, završit će se zabranom djelovanja i progonom, pa se Crnjanski, kako saznajemo iz pisama Milanu Kašaninu, osjeća sve umornijim, melankoličnijim i udaljenijim od Beograda, premda je kao rezervist formalno spreman za ratni raspored. U jednom od pisama čitamo da su dva puta zadovoljstvu, jedan je u velikom zamahu, trošenju sebe, a drugi koji se isto može sretno i još dublje živjeti, ako se zadovoljimo s malim: *Ne dam se više oduševljavati. Zato tako dugo niti ste čitali što od mene, niti sam sarađivao negde*.⁹ Osim svega, na jugu Europe on stalno sanja o njezinu sjeveru kao mogućem pribježištu od ratnoga kaosa. Iako pokušava organizirati pristojan građanski život u Rimu, sve je izvjesniji njegov odlazak preko Madrida i Lisabona u London, gdje će djelovati kao novinar uz izbjegličku vladu, a zatim u prvim poratnim godinama i pokušati živjeti od ušteđevine ili od piscu neprimjerenih poslova.

Od svih važnijih pisaca njegove generacije u diplomaciji u inozemstvu, uz starijega Jovana Dučića, koji uskoro umire, ostaju manje poznati slovenski pisac Anton Novačan te Rastko Petrović i Crnjanski. Istodobno, Tin Ujević dolazi iz Sarajeva u Zagreb i skupo plaća svoju potrebu za preživljavanjem, August Cesarec je strijeljan u Kerestincu, Nazor i Goran odlaze u partizane, a Miroslav Krleža izabire možda najteži put – borbu i šutnju, književnošću i u ime književnosti i svojega angažmana. S druge strane, okolnosti pod kojima Crnjanski živi u Londonu, prije svega njegovo optiranje za izbjegličku vladu, njegov književni i profesionalni neuspjeh, ali i zbog polemika iz doba *Ideja* i nekih tekstova iz *Vremena*, produžuju njegovu šutnju i

⁸ Isto, 162.

⁹ Isto, 200.

isključenost iz domaće književnosti sve do pedesetih godina. Njegova višestruko komplicirana kontrapozicija prema Krleži i ovdje naročito dolazi do izražaja, dok Krleža do kraja mahnito piše, pa i u ratu, premda ne objavljuje jer osjeća ratnu katastrofu kao svojevrsnu katastrofu suvremenog čovječanstva i svih njegovih vrijednosti, Crnjanski se prepušta melankoliji, i „umjetnosti” preživljavanja.

Prema svemu sudeći, 1939. godina bila je presudna godina u Krležinu stvaranju i životu. Osim što pokreće, skoro protiv svoje volje, s prijateljima časopis *Pečat*, s kojim se kontroverze iz sukoba na književnoj ljevici samo produbljuju, sastaje se s Titom, o čemu imamo i autobiografsko Krležino prisjećanje. Dakle ne prestaje kontaktirati s članovima komunističke partije, iako od svojih teza o angažmanu u korist književnosti kao umjetnosti ne odustaje; „književnost vrijedi više nego misliti na individualnu sigurnost”, kao što i „pukotine” unutar staljinističke koncepcije svjetskog radničkog pokreta razrješava kontroverzom, u korist boljševizma, ali protiv Gulaga.¹⁰ U književnom smislu, objavljuje drugu knjigu romana *Banket u Blitvi* te *Knjigu studija i putopisa*, a najinteresantnijom se čini *Lamentacija o našim književnim prilikama u stilu Tomaža Miklošića plebanuša stenjevečkog*. Valja zabilježiti da je ta godina posljednja godina objavljivanja Krležinih novih djela – i Krleža se odlučio za šutnju poput Crnjanskog i Andrića, s tim da je njegova šutnja bila rječita i opasna. Krleža se ponovno javlja u književnoj javnosti 1945. godine u *Republici* esejom *Književnost danas*, koji će biti samo jedan u nizu sličnih „strateških” tekstova u kojima će ustrajno ponavljati svoje glavne teze iz tridesetih godina, zbog kojih su ga disciplinirani članovi partije bili kritizirali, napustili, pa i anatemizirali. Kao da se stalno ponavljala ista aporija: „ostati vjeran i njihovoj ishodišnoj političkoj viziji i pozivu intelektualca-književnika”,¹¹ kako u pitanju angažmana i socijalne književnosti tako i u pitanjima odnosa prema ratu i revoluciji, pa i prema kasnijem „samoupravnom društvu”.

Zagrebačke ratne godine provodi u izolaciji, što svojevrijedno što u strahu od režima koji je dao spaliti sve njegove knjige, pa i onu poznatu ratne tematike – *Hrvatski bog Mars*, koja je svjedočila o ratu na sarkastičan, ekspresionistički i brutalno antimilitaristički način.¹² „Iskustvo osamljenosti” bilo je koliko teško toliko i

¹⁰ Lasić, 1982: 274-284.

¹¹ Isto, 286.

¹² Za razliku od raširene teze o Andriću i Krleži kao antipodima, meni se postojano nametala u poredbenom pristupu upravo antipodna paralela Krleža – Crnjanski: esejizam prema lirizmu, dramski talent prema lirsko-narativnom, razarajuća silina rečenice i likova i pripovjedača prema eliptičnom, isprekidanom govoru narativnoga subjekta i protagonista, samouvjerenost prema plahosti, ljevičarstvo prema liberalizmu. Sa stranim studentima na ljetnim seminarima propitivao sam relacije *Hrvatskoga boga Marsa* i *Dnevnika o Čarnojeviću*, *Seoba* i *Povratka Filipa Latinovića*, *Zastava* i *Druge knjige seoba*. Neću se dugo na tome zadržati, ali podsjetio bih na dijametralno različita polazišta u književnom prikazivanju i osjećanju problema rata barem u ranim tekstovima.

opterećeno dvojbama, sjenama smrti njegovih prijatelja i drugova, kao i zauvijek obilježeno nepovjerenjem onih koji su ga očekivali među partizanima. Iako godina-ma to pitanje nije nitko javno postavljao, Lasić ističe *odbačenost* kao glavni razlog njegova ostanka u Zagrebu, koja ga je „dovela do osamljenosti i krajnjeg umora pred životom”.¹³ Čita medicinske knjige i Erazma Roterdamskog, a glavni žanrovski iskaz postaje mu dnevnik, s kojim se često makar i retroaktivno javlja i kasnije (pri čemu Lasić s pravom upozorava da datacije ne treba uzimati kako su zapisi navodno nastajali, nego ih vezati uz godine u kojima su objavljeni).

Uostalom, kako su se naša tri pisca snalazila poslije ratnih godina, na razini biografske naracije uglavnom je poznato, dok se o njihovim opusima, različitom prihvaćanju njihova djela manje pisalo, a zacijelo je na to utjecao i njihov odnos prema ratu i revoluciji, odnosno ideologije koje su emanirale iz njihova djela i djelovanja. Premda bi za pouzdanije zaključke valjalo poduzeti istraživanje za koje ovdje nema prostora, možemo kumulativno izvesti po dvije osnovne antipodne konstrukcije – Andrićeva slučaja u odnosu na Crnjanskog i Krležu te kontrastirati potonju obojicu kao novu antipodnu konstelaciju. Milošević je u svom zaključku istaknuo da Andrić „namerno ne razvija lirske mogućnosti svojih tekstova, jer se takav razvoj ne uklapa u njegovu koncepciju idealnog hroničara”, ali i da je kao pripovjedač, za razliku od Krleže, koji je koherentno i funkcionalno težio koncentraciji dramskih efekata, težio njihovu eliminiranju.¹⁴

Nulta točka hrvatskoga i srpskoga modernizma, i kao angažirana i kao rezignacijska proza sa zamecima nove sile, novoga ratnog pokolja, mogla bi se ilustrirati s dva kratka izvoda iz Krleže i Crnjanskoga, dramsko-sarkastične te lirsko-ironijske intonacije. Miroslav Krleža: „Ta je satnijska veličina praživotna, primarna i iskonska kao svi oceani globusa i kao sva flora i fauna od pola do pola, po svim meridijanima i sunčanom ekvatoru. Imade u satniji snage, one čudne snage što bije u svim stanicama života, i u lišču i u kristalima, zvijezdama i kozmičkim maglama. A ta je satnijska snaga neiscrpivo vrelo sviju obnovljenja i preporoda, a sve rane koje danas teku, mirišljiva su smola koja od preobilja i mladosti teče. Satnija raste kao šuma, i u biti ona je spram ove tragikomedije, što od četrnaeste harači Europom, uzvišena. Jest, šuma stoji u žestokoj artiljerijskoj vatri, i padaju raskoljena stabla, cvili polomljeno granje, ali šuma i dalje divno pjeva na vjetru i sije sjemenje i pelud, i u svetoj tišini živi i čeka da artiljerijska vatra ugasne”. (Krleža, 1980: 122). Miloš Crnjanski: „Mi treba da nestanemo, mi nismo za život, mi smo za smrt. Za nama će doći bolje stoljeće, ono uvek dolazi. Žao mi je ovih glupih, prljavih očeva, ovih što ne padaju na trbuh pred Salomom, ovih koji ne čitaju romane, ovih što ne znaju šta je to Vilzon, ovih što govore o kravama svojim podmuklo. Žao mi je ovih očeva. (...) Jesu li svud tako čutljivi očevi? Nijedan se još nije vratio od kuće vedar i ublažen. Svi dolaze razjareni i govore o ubistvu. Sinoć sam morao da se izjavim o duhu, koji vlada kod divizije. Javio sam: ne narodnost već katastrofa porodice; za godinu dana revolucija. Svi se prepadoše i rekoše da sam lud. A ja bih se radovao da kolju. Neka kolju.” (Crnjanski, 1983: 80-81). Više o tome u sljedećem poglavlju ove knjige, u studiji *Crnjanski i Krleža, njihova ratna lirika, Panonija*.

¹³ Lasić, 1982: 303.

¹⁴ Milošević, 1974: 200.

Ne ulazeći u prije spomenute vanjske razloge Andrićeve komerzurabilnosti s bivšom državom, kako ih je formulirao Robert Hodel, o njima zacijelo svatko od nas ima svoje mišljenje, valja se ukratko zadržati na tri njegova književna argumenta Andriće državotvornosti – ravnoteži u Andrićevu odnosu prema nacionalnim pitanjima, orijentaciji prema kolektivu te na deduktivno-auktorijalnom stilu.

Glede prvoga argumenta možemo se složiti da Andrić nalazi u svim vjerskim zajednicama likove koji zastupaju njegov „implicitni apel ljudskosti” – bar u tom pogledu sve su vjerske zajednice kod njega ravnopravne. Iz toga kao da proizlazi i Andrićeva orijentacija prema nadindividualnome, utemeljena sklonošću k fatalističkoj skepsi, zbog čega su svi likovi aktivniji kao predstavnici jednog od kolektiva negoli kao individue. Ako sebi predočimo inventar likova romana-hronike, piše Robert Hodel, pada zaista u oči da skoro nijedna figura nije određena samo vjerski i socijalno, već se u većini slučajeva uvodi u tekst i kao predstavnik svoje religije, roda ili socijalne grupacije. I treće, iznoseći neke primjere deduktivno-auktorijalnoga pripovijedanja, posebno u vezi s romanom *Na Drini ćuprija*, Hodel ističe Andrićevu ekavštinu kao ubikvitarnu (nemarkiranu) u odnosu na regionalno etabliranu, čime povećava epsku distancu prema konkretnom zbivanju koje se pak prikazuje kao ilustracija opće istine. Dominantna centralna perspektiva, pregnantan deduktivno-auktorijalni stil i naglašeno referencijalan standardni jezik, zaključuje Hodel, moraju se promatrati kao literarna pozicija koja je podesnija za ogrtanje državno-literarnim plaštem negoli, primjerice, subjektivno-lirski senzibilitet Crnjanskog, Krležina ekspresivnost sklona k egzaltaciji ili hermetizam jednog Nastasijevića. Sumjerljivost Andrićeve pozicije s fenomenom države – kao da nazočnost autora u tekstu ikonički odražava političku moć u državi – pa Hodel Andrića dovodi u vezu s državotvornim autorima poput Tolstoja ili Turgenjeva, Sienkiewicza, Thomasa Manna ili Grassa. Ukratko, Andrić postaje paradigmatički slučaj postjugoslavenske recepcije ne samo zbog književne kvalitete i internacionalnoga priznanja već i zbog njegove državotvorne i kodifikacijske snage.¹⁵

Odgovarajući na svoje drugo pitanje, na osnovi kojih kriterija dolazi do nacionalnih kodifikacija, Robert Hodel primjećuje da zamah dobiva teritorijalno-etnički kriterij izbora, a ne isključivo etnički niti pak isključivo teritorijalni. On uvodi, pored *teritorijalno-projektne modela* (prema kojemu granice književnosti određuju granice aktualne države ili njezine povijesne granice), također i *povijesno-teritorijalni model* koji određuje politička struktura epohe dotičnoga autora: prema tom modelu većina južnoslavenskih književnosti ima svoju „jugoslavensku fazu”, u kojoj se manje ili više intenzivno govori o svim autorima koji su bili relevantni na čitavom kulturno-političkom prostoru. Pored pragmatičnoga modela, u kojemu rastu

¹⁵ Hodel, 2009: 130-137.

mogućnosti poetološki orijentirane povijesti književnosti, nudi se i *jezični model* nalik na književnost njemačkoga jezičnog područja, premda oba modela po mom mišljenju imaju najmanje mogućnosti da se probiju. U kratkom zaključku navodi se da će Andrić u budućnosti pripadati „polivalentnim” odnosno „višepripadnim” južnoslavenskim autorima.¹⁶

Naravno, s tim zaključkom ne bi bilo problema kada bi barem jedna od nacionalnih historiografija „u regiji”, jer o njima je više riječ negoli o piscima i književnosti, naglašenije priznavala onu međuknjiževnu kritičku djelatnost koja je ustrajno prekoračivala granice nacionalne kulture u njezinu korist, odnosno kada bi nacionalne povijesti književnosti ostavile više prostora južnoslavistički orijentiranim istraživačima koji su skloni fenomene književnosti i kulture promatrati u njihovim izvornim pojavnostima ili u najrazličitijim kontekstima, ne samo u nacionalnima. Robert Hodel usput spominje da Andrića kao bosanskoga pisca tretira u svom *Bošnjačkom romanu XX vijeka* Enver Kazaz, kao i program studija književnosti u Klagenfurtu. Mogli bismo danas svjedočiti kako Andrića kao bosansko-hercegovačkoga pisca ne spominju više ni mnogi autori iz Bosne i Hercegovine, iako bi im po spomenutom državotvornom principu Andrić mogao biti višestruko koristan. Srpsko izdavaštvo, kritika i književna historiografija jedva ga još dovode u vezu s Bosnom, ma i kao šire zavičajnom odrednicom, iako je kod njih tradicija regionalnoga pristupa u književnosti snažna i još uvijek prakticirana. Suprotno tome, ne nalazim razloga da se Ivo Andrić unutar hrvatske kulture i književne povijesti, ako se već mora po nacionalnom ključu propagirati kao Hrvat-katolik, ne bi mogao u osnovi predstavljati kao hrvatski bosanski pisac, odnosno kao bosanski pisac, u smislu razumijevanja bosanske književnosti kao kulturno kompozitne, odnosno kao svojevrsne međukulturne književnosti koja u južnoslavenskim razmjerima ima već dugu tradiciju, od razvedene usmene narodne književnosti do raznih „prebjega” i dvopripadnih autora i inicijativa, da se ovaj put ograničimo samo na središnji južnoslavenski prostor u kojemu hrvatska kultura ima važnu sastavnu dionicu, poput Njegoša ili Sime Matavulja, zaboravljenog Ive Ćipika, časopisa poput *Književni jug* ili *Nova Evropa*, Novaka Simića, Vladana Desnice ili Petka Vojnića Purčara, Mirka Kovača ili Gorana Babića itd.

Druga bi se istraživačka sonda mogla usmjeriti na doba neposredno nakon Drugog svjetskog rata kada Ivo Andrić obnovi modernizma, koja će se posebno nastaviti nastupom nove generacije pisaca pedesetih godina, daje ključni književni prilog. Romani *Na Drini ćuprija* i *Travnička hronika* ne samo da su naišli na gotovo nepodijeljeno oduševljenje kritike, nego Andrić za njih u konkurenciji socrealista dobiva državne nagrade (podsjećam na slučaj Prežihova Voranca, koji je kao sloven-

¹⁶ Isto, 138-141.

ski socijalni pisac u konkurenciji s Andrićem dobio drugu nagradu za svoj seosko-kolektivni, socijalni roman *Jamnica*). Nakon međuratnoga razdoblja kada je vlast, kojoj je bio blizak i Ivo Andrić kao njezin konzul i veleposlanik, Bosnu i Hercegovinu podijelila na Vrbasku, Drinsku i Primorsku banovinu, Andrićevo prihvaćanje aktualnoga federalističkoga načela vjerojatno treba razumjeti i kao „konačno” rješenje naših međunacionalnih prijepora i razdioba. Smjestivši se svojim bosanskim ili srpskim jezikom¹⁷ u njezino dvostruko središte, prirodno i administrativno, te svojom

¹⁷ Na stručnom skupu, odnosno književnom kolokviju o Ivi Andriću u Društvu hrvatskih pisaca, pored provjere kako bi u našoj književno-kritičkoj i akademskoj zajednici funkcionirala nova antipodna konstrukcija Crnjanski–Krlježa, s obzirom na dosadašnje nekritičko preuzimanje te teze od Antuna Barca i Nikole Miloševića, ponudio sam novi konstrukt razumijevanja srednjejužnoslavenskoga jezika; hrvatskom kao relativno izdvojenom jeziku nacionalne kulture i države valjalo bi dodati, po uzoru na strane slaviste, ostale jezike kao relativno jedinstvene. Obje provjere prošle su relativno nezapaženo, kao da se već dobro snalazimo u postjugoslavenskom procesu nacionalnih razgraničenja, ne problematizirajući naročito slučajeve koji se u nove raspodjele ne uklapaju, kao što je npr. Andrić ili književnost Bosne i Hercegovine. Naime, rekao sam tada, pokušamo li provjeriti koji bi od navedenih modela najbolje odgovarao kontekstualizaciji autora poput Ive Andrića, uočavamo da nam jezični model ne odgovara, jer smo skloni hrvatski književni jezik izdvojiti iz središnjega južnoslavenskog jezičnog prostora, s obzirom na njegovu oslonjenost na tradiciju starije hrvatske književnosti te još uvijek bogatu književnost na dijalektima, odnosno s obzirom na programirani konstrukt standardnoga jezika s većom propusnosti prema izvorno neštokavskom stanovništvu. Da nismo preosjetljivi na tuđe koncepte nacionalnih jezika, s lakoćom bismo *bosanski, srpski ili crnogorski jezik* tretirali kao jedinstveno jezično područje u kojemu bismo bosanske pisce poput Andrića shvaćali kao njegovo najveće blago, a da ono istodobno nije zatvoreno i za hrvatske pisce (barem one „južnoga izričaja”), odnosno za velik dio onoga što kao književni korpus danas pokriva hrvatski jezik. Pragmatični model, prema kojemu bismo bosanskoga nobelovca Ivu Andrića mogli promatrati u vizuri poetike razdoblja, naišao bi na problem Andrićeva svojevrsnog zakašnjenja za avangardnim poetikama pisaca svoje generacije, odnosno do diskusije o funkciji Andrićeva djela i djelovanja u kontekstu obnove modernizma nakon Drugog svjetskog rata, pa i do analize Andrićeve uloge u kontekstu njegove rane tradicionalističke, pa i protopostmodernističke alternative. Nije slučajno vrstan poznavatelj „pripovjedačke Bosne” i književni teoretičar Zdenko Lešić iz svoje knjige *Klasici avangarde* Ivu Andrića izostavio, da bi ga zatim opširno analizirao među bosanskim piscima u knjizi *Pripovjedači*. Od preostalih modela koje je nemoguće primijeniti na Andrićev slučaj bez ostatka, ostaje teritorijalno-etnički model kao teritorijalni *i/ili* etnički pristup u smislu inkluzivne disjunkcije, jer on dobro pokriva bosanski prostor (i kao širi zavičajno-zemaljski, pokrajinski i kao skraćeni naziv za bosansko-hercegovački državni prostor), a istodobno ne isključuje hrvatski ili srpski etnički pristup, pa čak ni bošnjački, prema njihovu bosanskom jeziku, kao i mnogim muslimanskim, „turskim” temama u Andrića; načelno, ne bi trebao biti isključen ni nacionalni crnogorski pristup (o tome je nedavno na skupu u Travniku dirljivo svjedočio bosansko-crnogorski pjesnik Marko Vešović). Držim da nijedan drugi, osim povijesno-teritorijalnoga modela, koji smo ideološki najviše prokazali – jugoslavenski, pa ga više i ne koristimo, ne pokriva tako široko i ne pogađa toliko precizno Andrićevo međukulturno djelo i djelovanje. Što bi bile osnovne osobitosti Ive Andrića kao interkulturnoga, bosanskoga pisca? Jednom sam već navodio ključne osobitosti interkulture književnosti, kako ih vidi sve raširenija skupina proučavatelja migracijske interkulture književnosti na njemačkom jezičnom području, poput naglašene međukulturne samosvijesti autora, dijaloški otvorena sustava autorova jezika, kao i postojanje međukulturnoga čitatelja, kritičara, časopisa i sl. Još sam ranije o tome pisao s osloncem na teoriju međuknjiževnoga procesa Dionýza Đurišina, zalažući se zapravo za slobodu različitoga kontekstualiziranja književno-povijesnoga istraživanja, pri čemu bi za neke pisce širi konteksti

više nego zavodljivom pričom kao istodobnom reprezentacijom netom prošle ratne stvarnosti i daleke bosanske prošlosti, kao vodeći književni diskurs Andrić, za razliku od dvojice avangardnih antipoda Crnjanskoga i Krležę, Nobelovu nagradu ne prima kao pisac u egzilu ili kao novi režimski pisac, ali ni kao disident: on je prima kao mudar reprezentant jedne uspješne, nacionalno makar prividno pomirene, samoupravne i vodeće nesvrstane socijalističke zemlje (osnivački skup u Beogradu održan je sredinom, a Nobelovu nagradu Andrić je dobio krajem 1961. godine), a međunarodnom ugledu države kao da je samo nedostajala glavna međunarodna književna nagrada. Poznati danski slavist Per Jakobsen post festum upozorava i na balkanski književni kontekst, Andrić kao pisac o Bosni mogao je biti jezgrom njegova stereotipa, dok Hodel nasuprot Andriću navodi istočnoeuropske nobelovce disidente Seiferta, Solženjicina, Miłosza i Brodskog. Najkraće rečeno, jedan od međuzaključaka bi mogao biti da je i onda i danas, posebno u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, kako je zapisao Saša Ilić, u javnom diskursu Andrić opet jednom prestao funkcionirati kao pisac, ustupivši mjesto – *političkom simbolu*.¹⁸

Ne trebam podsjećati na to da je paradigma nacionalne povijesti književnosti krajem prošloga stoljeća i kod nas postala vladajuća kako u kritici i enciklopedistici tako i u nastavi književnosti. Miloš Crnjanski i Miroslav Krleža, bez obzira na njihove slične, ali ipak dijametralno suprotne početke, bez ikakve su dileme danas smješteni unutar korpusa svojih nacionalnih književnosti. Međutim, nije na odmet podsjetiti da mladi Crnjanski svoje prve radove objavljuje u Zagrebu, neke i na ijekavskom, a da Krleži niti ekavština (da ju je prakticirao i nakon Radićeve smrti) zasigurno ne bi pomogla da sa svojim dramskim temperamentom i sa svojom silnom subverzivnosti postane staro-jugoslavenski državni pisac. (Kada bismo postupili kao što je nedavno *Die Zeit* birao najbolje europske pisce prema kritičkom izboru po desetljećima, možemo bez mnogo dokazivanja reći da su dvadesete godine zapravo pripale Crnjanskom, netko će reći Crnjanskom i Krleži, tridesete Krleži, a tek četrdesete Andriću, kao da su se književne energije ove trojice generacijski usporedivih pisaca rasporedile prema nekom unutar-njem rasporedu unutar središnje južnoslavenske međuknjiževne zajednice.)

od konteksta nacionalne književnosti bili toliko nužni koliko su i institucionalno osporavani. Pa ipak, složimo li se s nekim starijim kao i najnovijim tumačenjima Zdenka Lešića, reći ćemo da je Andrić od svoje suradnje u *Bosanskoj vili* bio naglašeno vezan i uz Sarajevo, uz austrijsku Bosnu, pa i uz bosanski književnojezični izraz. Samo što to aktualni ideolozi, pa i povjesničari književnosti Bosne i Hercegovine uglavnom previđaju, i kao da neće ili ne znaju iskoristiti „državotvorni” potencijal Andrićeva djela, nego to čine Srbija i Hrvatska uglavnom neuspješno, na obostranu štetu. Nezgodna je u tome što se Crnjanski i Krleža, poput A. B. Šimića ili Ujevića, Momčila Nastasijevića ili Nikole Šopa, Oskara Daviča ili Ranka Marinkovića, također teško bez ostatka uklapaju u nacionalne „konstrukcije identiteta” i kanonizacije. Usp. *Bosanski nobelovac i dvojica antipoda*, Književna republika, Časopis za književnost, Zagreb: XI/7-8, srpanj–rujan 2013., 145-158.

¹⁸ Ilić, 2012: 101.

Osim po nasuprotnim avangardnim prekoračenjima žanra, u Crnjanskoga od lirike prema lirskoj prozi, kod Krleže od drame prema ekspresionističko-dramskom i esejističkom proznim stilu, oba će se pisca ubrzo razići i kao eksponenti književno-nacionalnih ideologija, pri čemu će Krležina izvorno lijeva pozicija biti u sukobu na književnoj ljevici ponešto kompromitirana u korist socijaldemokratske, a Crnjanskijeva liberalna u korist jugonacionalističke, pa i profašističke (iako osobno nikada u to nisam povjerovao). Odatle vjerojatno i njihove različite intonacije u odnosu na rat i prikazivanje ratova.

Unatoč svim razlikama, rana ratna lirika i proza Miloša Crnjanskog i Miroslava Krleže mogu se i danas čitati kao izrazi dviju književnosti i poetika istoga razdoblja, a putopisi *Pisma iz Pariza* Crnjanskog i Krležin *Izlet u Rusiju*, kao i romani *Seobe* i *Povratak Filipa Latinovicza*, s pravom se doživljavaju kao klasični tekstovi srpskoga i hrvatskoga modernizma. Slično je i s kasnim djelima obojice danas u nacionalnim krugovima pomalo književno-ideološki upitnih avangardnih antipoda, primjerice s romanima *Zastave* ili *Druga knjiga Seoba*, dok će sve ostalo, uključujući i današnju ne toliko jedinstvenu i izdašnu znanstvenu i stručnu recepciju (posebno u usporedbi s prebogatom Andrićevom), više razjedinjavati njihove književne svjetove, kao i realne nacionalne prostore „njihovih“ književnosti, nego li ih u bilo kojem smislu dovoditi u vezu. (Najprije možda tek u socijalističku ili sumatraističku vezu, koje pak danas nikoga ozbiljno ne zanimaju.) I najkasnije spisateljsko djelo i djelovanje dvojice antipodnih karaktera i biografija, memoarske *Embahade* Crnjanskoga te Krležino dnevničko i enciklopedijsko pisanje, njihove književne svjetove i nacionalne kulture koje reprezentiraju, više ih kontrastiraju negoli čine usporedivima.

Pa ipak, da bi nam antipodni karakter dvojice pisaca bio još jasniji, poslužio sam se nedavnom paralelom njemačke znanosti o književnosti – usporedbama Gotfrieda Benna i Bertolda Brechta, kao izrazom ne samo dviju poetika nego i dviju ideologija koje su zastupali, odnosno politika koje su ih koristile. Werner Frick svoju analizu utemeljuje na biografskim aspektima Bennove i Brechtove poezije, upravo na lirskim autoportretima od ranoga Benna i najmlađeg Brechta (budući da je generacijska razlika bila dvanaest godina, dok je godina njihove smrti bila zajednička – 1956.), te usporednim tumačenjem njihovih ideologija iz tridesetih godina i reminiscencija na djetinjstvo iz kasnih, pedesetih godina, ne bez implicitne namjere neutralizacije simboličkih mjesta dvojice velikih antipoda u njemačkom, pa i europskom kulturnom prostoru.¹⁹

Još je izravniji bio Günter Sasse u svojoj analizi Gotfrieda Benna i Bertolda Brechta kao intelektualaca svojega doba, s osnovnim pitanjem – zašto se Bennovo estetsko protivljenje prelomilo u suglasnost čim su nacionalsocijalisti došli na vlast, odnosno

¹⁹ Aurnhammer – Frick – Sasse, 2009: 11-48.

zašto je Brechtova revolucionarna kritika bila u socijalizmu podređena? I dok se odgovori redaju kao analitička i kompleksna propitivanja, iz osnovne se intonacije kritike oba slučaja osjeća potreba Bennove rehabilitacije (kojoj je i sam doprinio kratkim trajanjem zablude i kasnijim opravdanjima), dok se Brechtu zamjera i činjenica što je *Internacionalnu Staljinovu nagradu za mir* (1955.) dobivenu u konvertibilnim rubljima – 160 tisuća, pospremio na sigurno – u švicarsku banku.²⁰ Ne trebam spomenuti da je u slučaju hrvatskoga pisca bilo slične zajedljivosti.

Na kraju, za našu temu ostaje interesantno pitanje bi li nova antipodna konstrukcija s naglaskom na Crnjanskom i Krleži, Ivu Andrića, kao i drugu dvojicu antipoda više učinila piscima, a manje političkim simbolima? Ni ona paralela Nikole Miloševića dakako nije bila bez ideološke osnove, dvojicu pisaca kao da je implicitno trebalo odvojiti do pripadnosti dvjema književnostima, ali se nadam da bi ova koja Andrića ostavlja izvan ideološke i poetičke sučeljenosti s Krležom mogla pomoći da ga ostavimo u situaciji njegove podjednako tragične i veličanstvene samoće i distanciranosti, dok bi moguća opširnija komparativna studija o Crnjanskom i Krleži kao antipodima vratila naše diskusije i istraživanja ne samo k pitanjima odnosa pisaca i ratova, nego u potragu za smislom egzaltacije i angažmana, posustajanja i sudjelovanja, šutnje i brbljanja, distanciranja i umiješanosti u političku svakodnevicu. Sve tako prevažno i za naše već predugo tranzicijsko doba.

Ili je u duhu poetike srednjoeuropskoga modernizma, upravo avangarde – koja je piscima nalagala naglašenu originalnost i posebnost, individualnost – „sučeljenost poetika” na neki način bila književno-povijesno gledano zakonodavni princip, pa bi onda i konstelacija svih pisaca te generacije kao poetički antipodnih, dakle i Andrića prema Crnjanskom, odnosno Andrića prema Crnjanskom i Krleži, bila na putu prema razrješenju kako naše interkulture, „bosanske” tako i suvremene globalne transkulture drame? Ili će nas sve jednom zauvijek uspješno razdvojiti brižni skrbnici nacionalnih književnih historiografija?

UMJESTO ZAKLJUČKA, MALO NARAVOUČENIJE

Iz sva tri slučaja, a posebno iz nove antipodne konstrukcije odnosa Crnjanskoga i Krleže, kada je riječ o razumijevanju stavova navedenih pisaca i ratova u kojima su sudjelovali ili ih se klonili, možemo zaključiti ili izvući pouke koje nijedno pojedinačno iskustvo ne može do kraja tako plastično predočiti.

Ivo Andrić, kojemu su mudra šutnja i distanciranost od javnosti i polemika inače bile jača strana, najdulje je ostao djelatan na strani mira – ako nam povjesničari

²⁰ Isto, 213-232.

dopuste da njegovo prihvaćanje mjesta veleposlanika u Berlinu te njegovu ulogu u pristupanju Trojnom paktu shvatimo kao konstruktivne, na korist državne zajednice za koju je služio, da bi poslije rata zapravo zavisio od mudrosti nove vlasti da pokaže svoju demokratsku širinu, koja se u mnogim drugim slučajevima iz revolucionarnih razloga sužavala. Njegov odgovor na rat bio je nesudjelovanje, intenzivan rad na romanima povijesne tematike u kojima su rat i ratna stradanja, neuspjela diplomacija i međunacionalni sukobi glavne teme. A njegov neposredan odnos prema ratu mogao bi se svesti na diplomatsku procjenu prema kojoj se ne rješavaju problemi ratom, nego poslije njega, a poznati su i savjeti da se u ratu o ratu ne piše te da se „ukloni i zaštititi”, ako nam je to moguće i moralno dopušteno.

Miroslav Krleža je uzaludnost svoje trajne antiratne pobune, kao i svoja idejna pa i estetsko-književna neslaganja s istomišljenicima, okrunio također svojom skoro šestogodišnjim šutnjom, ali ju je poslije rata višestruko nadoknađivao, budući da su mu prilike iz godine u godinu išle u prilog. Navedena *Lamentacija o našim književnim prilikama* i napis *Književnost danas* dobro uokviruju njegovo razumijevanje aktualne pred- i poslije-ratne stvarnosti, njegovo dvostruko unutarnje disidentstvo, u najširem povijesnom kontekstu.

I na kraju, najteži slučaj književne šutnje, pa i odustajanja od pisanja, onaj Miloša Crnjanskog, posebno u kontrapoziciji s Krležinim slučajem izgleda kao i najveća žrtva: pokazuje se da se za *izbjeglištvo iz ratne zone*, još i na gubitničkoj strani, sve i ako se deklarativno čak možeš i oduševiti ratom, odnosno zagovarati militaristički pristup, koji *nota bene* uopće nije bio isključen u taboru njegovih ideoloških protivnika, plaća najviša cijena. Novo bratstvo među ljudima skovano u ratu ili poslijeratnim obnovama traje godinama, i uljezi koji bi se htjeli vratiti u oslobođenu domovinu, odnosno u aktivan književni život, bit će dočekivani s nerazumijevanjem; ako se ikada i vrate. Rat na žalost i za pisce, kako pokazuje i naše aktualno iskustvo, postaje mjerom odanosti naciji i zaraćenim narodima ili stranama, ostavljajući još dugo polje zadobivena mira zagađenim nasuprotnim idejnim ili stvarnim minama. A baš nam je do tog međuprostora mira stalo kao do jedinog sigurnog prostora budućnosti. Zato je zadatak ovoga istraživanja iz treće teze, koje bi trebalo sučeliti književne rezultate nasuprotnih ideologa i nacionalno nespornih pisaca Crnjanskoga i Krleže, nakon Drugog svjetskog rata, ostavljen za drugu priliku, kao zalog nove budućnosti koja pak vjerojatno i autore i likove njihovih romana, kao i nas same, vidi tek kao jedva moguće pojave novog novog vrlog svijeta; kao sjene naših beskrajnih čitanja i tumačenja.

Literatura

- Aurnhammer, Achim – Frick, Werner – Sasse, Günter (ur.). *Gottfried Benn – Bertolt Brecht. Das Janusgesicht der Moderne*. Klassische Moderne, Band 11. Würzburg: Ergon-Verlag, 2009.
- Crnjanski, Miloš. *Dnevnik o Čarnojeviću i druga proza*. Beograd: Nolit, 1983.
- – –. „Hitlerova Austrija”. *Politički spisi*. Priredio Milo Lompar. Beograd – Podgorica 2008.
- Đukić Perišić, Žaneta. *Pisac i priča. Stvaralačka biografija Ive Andrića*. Novi Sad: Akademska knjiga, 2012.
- Hodel, Robert. „Ivo Andrić kao mesto sećanja”. *Diskurs (srpske) moderne*. Beograd: Filozofski fakultet – Institut za književnost i umetnost – Čigoja štampa, 2009.
- Intelektualci i rat 1939.–1947. Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*. Ur. Drago Roksandić i Ivana Cvijović Javorina. Zagreb: FF-press, 2012.
- Ilić, Saša. „Ivo Andrić i izgradanja (post)jugoslovenskih nacionalnih kanona – srpski primer”. *Međunarodni naučni skup Ivo Andrić – 50 godina kasnije*. Zbornik radova. Ur. Zdenko Lešić i Ferida Duraković. Sarajevo: ANUBiH, 2012.
- Jakobsen, Per. *Južnoslovenske teme*. Beograd: Slovo Slavia, 2010.
- Kovač, Zvonko. „Prikazivanje rata (viđenje ratova) u hrvatskom i srpskom novopovijesnom romanu”, *Međuknjiževne rasprave: poredbeni i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Krleža, Miroslav. *Hrvatski bog Mars*. Sarajevo: Svjetlost, 1980.
- Milošević, Nikola. *Andrić i Krleža kao antipodi*. Beograd: Slovo ljubve, 1974.
- Lasić, Stanko. *Krleža – Kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.
- Lešić, Zdenko. *Pripovjedači*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988.
- Perenić, Urška – Hladnik, Miran. „Branje *Jamnice* v času socialnih sprememb”. *Jezik in slovstvo*, 55/2010., br. 3-4, 5-15.
- Popović, Radovan. *Život Miloša Crnjanskog*. Beograd: Prosveta, 1980.
- Visković, Velimir. „Kronologija Ive Andrića”. Ivo ANDRIĆ, *Prokleta avlija*. Zagreb: Konzor, 1998.